

Szegedy-Maszák Mihály

RADNÓTI MIKLÓS ÉS A HOLOCAUST IRODALMA

1974-ben Pilinszky János a következő megállapítást tette egy rövid cikkében: „Amit Radnóti Miklós életében egyedülállónak érzek, azt szánalmas elvontsággal 'szituációs zsenialitásnak' nevezném. Tehetségét – amely minden úgynevezett alkotóban alig több néhány százaléknál – egy kiszámíthatatlan helyzet, s méghozzá egy olyan tragikum növesztette fel, melyre indulásakor aligha számított. Fiatalkori költészetét néhány szürrealisztikus elem beszivárgása jellemezte, majd egy váratlan és tökéletes hangvételő bukolikus líra. Látszatra erre született: az idillre, az elveszett latinos paradicsom visszaszerzésére.”¹

Lehet némi költői túlzás ebben a kijelentésben, de nem volna szerencsés figyelmen kívül hagyni. Mennyiben alakította Radnóti sorsának ismerete műveinek értelmezését és mi is a viszony avant-garde és újklasszicizmus között a költészetében? Csakis e két kérdés megválaszolásával lehet megvilágítani a viszonyt Radnóti életműve és a holocaust irodalma között.

1. A költő tragikus életének hatása műveinek befogadására

Noha egyetlen olvasó sem felejtheti el Radnóti életének szomorú végét, a végzet-szerű halál aligha az egyedül lehetséges kiindulópont a művek magyarázatához. Való igaz, hogy a versek időrendben vannak elrendezve a költő halála után megjelent kötetben és az egyes darabok után olvasható keltezés mintegy képaláíráshoz hasonló hitelesítő jellé vált az olvasók számára, melyet a beszédhelyzetnek és a költő életében végbement eseményeknek metonímiájaként foghatunk föl, az életrajzi megközelítés mégsem lehet elégséges az egyes költemények sajátos beszédmódjának azonosításához, hiszen a lírai én mindig valamely szövegnek a része. Radnóti költeményeit éppúgy nem igazán tanácsos kizárólag életrajzi dokumentumként olvasni, mint Petőfi verseit. Az 1943. május 26-án kelt *Tetőva óda* mintha egyenesen arra figyelmeztetné az olvasóját, hogy ne szenteljen túlzottan sok figyelmet a költő személyes sorsának,

„mert annyit érek én, amennyit ér a szó
versemben”.

¹ PILINSZKY JÁNOS: *Radnóti Miklós*. In: *Tanulmányok, esszék, cikkek. I. Századvég*, Bp., 1993. 265–266.

Röviddel azután, hogy Radnóti életműve az antifasiszta irodalom részeként vált széles körben megbecsültté, néhány irodalmár máris érezte az efféle kánonhoz tartozásból eredő hátrányt. Sőtér István 1964-ben arra emlékeztetett egy Párizsban elhangzott előadásában, hogy „a mégoly megrázó egyéni tragédia sem szolgálhat piederesztálul a műnek”,² a következő nemzedék némely tagjai – így Szabolcsi Miklós vagy Németh G. Béla – pedig a költemények immanens vizsgálatára tettek kísérletet.

Arra a kérdésre, miként is értékeli Radnóti költészetét jelenleg Magyarországon, nem könnyű egyértelműen válaszolni. Joggal szögezte le Németh G. Béla, hogy a vele foglalkozó írások nagy része az „irodalompublicisztika, a sorstársi emlékezés, vagy kisebb hányadban a személyes hangvételű és vonatkozású esszé körébe tartozik”.³ Mi több, az efféle megnyilatkozások többsége is régebbi keletű. Nehéz volna elhallgatni, hogy alighanem tüzetesebben foglalkoznak műveivel Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, mint szülőhazájában. A legutóbbi évtizedekben más magyar szerzőkhöz képest többen fordították – 1972 óta csak angol nyelven legalább hatféle változatban adták ki verseit és prózáját⁴ –, miközben nem olyan könnyű olyan Magyarországon élő irodalmárokat megnevezni, akik elsősorban Radnóti életművét tanulmányozzák. Nevét alig említették annak az ülésszaknak a résztvevői, melyet a két háború közötti magyar költészetéről 1991-ben a pécsi Janus Pannonius Egyetemen rendeztek,⁵ s ebből óhatatlanul is arra lehet következtetnünk, hogy a legtöbb irodalmár nem sorolja Radnótit a korszak kezdeményező erejű költői közé – ellentétben József Attilával vagy Szabó Lőrincel. Míg az 1950-es években munkássága azok számára lehetett hivatkozási alap, akik szembeszegültek a hivatalos kánonnal, a kilencvenes évek fiataljai szemlátomást keveset foglalkoznak vele. Sem Németh G. Béla egykori tanítványai, sem a húszas-harmincas éveiben járó nemzedék jeles tagjai nem készítettek kiemelkedő jelentőségű tanulmányokat róla. Nemcsak egyes költemények értelmezése hiányzik, de alig írtak műveiről a legutóbbi évtizedek tudományos irányzatainak szellemében, a strukturalizmus, a hermeneutika vagy a dekonstrukció nyelvén. Mindez különösen azért feltűnő, mert ugyanebben az időszakban részletesebb tudományos igényű feldolgozás jelent meg Nyugaton Radnóti tevékenységéről, mint bármely más magyar szerzőéről. Emery George könyve, melynek terjedelme a mutatókkal együtt a nyolcszáz lapot is

² SÓTÉR István: *Külföldieknek – Radnóti Miklósról*. In: *Gyűrűk. Tanulmányok a XX. századról*. Szépirodalmi, Bp., 1980. 333.

³ NÉMETH G. Béla: *Tragikus hittevés a költészet mellett. Hangnem és magatartás Radnóti költészetében*. In: *Kérdések és kétségek*. Irodalomtörténeti tanulmányok. Balassi, Bp., 1995. 165.

⁴ *Clouded Sky*. Translated from the Hungarian by Stephen POLGAR, Stephen BERG, S. J. MARKS. Harper and Row, New York, 1972.; *The Witness*. Selected Poems by Miklós Radnóti. Translated from the Hungarian by Thomas ORSZÁG-LAND. Tem Press, 1977.; *Forced March*. Selected Poems. Translated by Clive WILMER and George GÖMÖRI. Carcanet, Manchester, 1979.; *The Complete Poetry*. Edited and translated by Emery GEORGE. Ardiš, Ann Arbor, Michigan, 1980.; *Under Gemini*. A Prose Memoir and Selected Poetry. Translated by Kenneth and Rita McROBBIE and Jascha KESSLER. Introduction by Marianna D. BIRNBAUM. Corvina, Bp., 1985.; *Foamy Sky*. The Major Poems of Miklós Radnóti. Selected and translated by Zsuzsanna OZSVÁTH and Frederick TURNER. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1992.

⁵ KABDEBŐ Lőránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő (szerk.): *„de nem felelnek, úgy felelnek”. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1992.

megaladja, még akkor is nagy elismerést érdemel, ha inkább a világirodalmi ösztönzésekről ad rendkívül alapos elemzést, és nem magukat az eredeti szövegeket értelmezi és minősíti.⁶ Az is jellemző, hogy a költő halálának félévszázados évfordulóján az angliai Cambridge egyetemén rendeztek ülésszakot.

Természetesen lehetne arra hivatkozni, hogy az ellentmondások nemcsak Radnóti műveinek mérlegelésére jellemzők, hanem magában az életműben rejlenek. Az olvasók többségének az a véleménye, hogy legjobb költeményeit élete végén, a munkatáborban írta, amikor egyáltalán nem lehetett bizonyos abban, hogy sorai valaha is eljutnak a közönséghez. Mi több, e versek egy részében a hangvétel inkább az elégikus idillel, mintsem a tragikummal hozható kapcsolatba. Ezért nem lehet magától értetődőnek venni, hogy az utolsó verseskötet egy közösség sorsának a kifejeződéseként értelmezendő. Még ennél is nehezebb volna bizonyítani a holocaust előérzetének jelenlétét a legkorábbi kötetekben. A külföldi elismertséget könnyen lehetne azzal indokolnunk, hogy az utóbbi évtizedekben a holocaust irodalmának nemzetközi kánonja alakult ki s Radnóti munkássága ennek részeként magyarázandó, ám az efféle megközelítés könnyen járhat a veszéllyel, hogy mellőzi a költemények tekintélyes részét.

Azok az ellenvetések, amelyeket a holocaust irodalmának a fogalmával szemben hoznak föl, Radnóti munkásságára nem érvényesek. „Nincs és nem is lehet a holocaustnak irodalma. Maga a kifejezés önellentmondásos. [...] Az a mű, mely Auschwitz regénye kíván lenni, vagy nem regény, vagy nem Auschwitzról szól.”⁷ Elie Wiesel kijelentése vagy az ismeretes tétel, mely szerint „nach Auschwitz [...] unmöglich ward, [...] Gedichte zu schreiben”,⁸ csakis olyan írásművekre vonatkozhat, amelyekből hiányzik Radnóti utolsó verseinek hitelessége, mert nem az üldöztetés alatt fogalmazta meg őket az áldozat. Az utólagos megnyilatkozások közül csakis a nagy művészi értékű alkotásoknak lehet másféle hitelessége; e művek az utánzás és az élménykifejtés hagyományával szemben az emlékezés poétikáját teremtik meg. Celanra éppúgy lehet gondolni, mint Pilinszkyre.

Nincs kizárva, azok a költemények, amelyeket Radnóti a kényszermunka táborban írt, kevésbé gazdagok mellékjelentésben, többértelműségben, hirtelen síkváltásokban, rejtvénytűrő szakadozottságban, mint az *Engführung* vagy az *Apokrif*, de különleges értékkel ruházza föl őket az a tény, hogy a halottak váratlan örökségként tarthatók számon. Ez a vonatkozás nemcsak kiegészíti, de talán meg is haladja, felülmúlja annak a súlyát, amivel Radnóti hozzájárult a magyar költészethez.

Mielőtt kísérletet tennék arra, hogy verseit a holocaust irodalmának szélesebb összefüggésébe helyezzem, néhány igen egyszerű megkülönböztetést kell bevezetni. E nemzetközi kánonhoz sorolható szövegek némelyike héber vagy jiddis

⁶ Emery GEORGE: *The Poetry of Miklós Radnóti. A Comparative Study.* Karz-Cohl, New York, 1986.

⁷ Elie WIESEL: *For Some Measure of Humility.* Sh'ma 5/100 (October 31, 1975) 314. Értelmezéséről lásd Alvin ROSENFELD: *A Double Dying. Reflections on Holocaust Literature.* Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 1988. 14.

⁸ Theodor W. ADORNO: *Kulturkritik und Gesellschaft.* (1949) In: *Prismen – Kulturkritik und Gesellschaft.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1955. 31.

nyelvű, más részük viszont az asszimilált zsidóság valamely más nyelvén készült. Celan költészete mintegy harmadik csoportot képvisel. Legtöbbször Hölderlin, Nietzsche és Heidegger nyelvét használta, kiknek művei döntően hatottak beszédmódjára, mintegy bebizonyítván, hogy a német örökség nem romlott meg jóvátehetetlenül Hitler uralma idején, néha azonban héber és/vagy jiddis betétekkel szakított a félbe a szöveget – mint például a *Die Niemandrose* (1963) kötetnek *Die Schleuse* vagy *Benedicta* című darabjában.

Radnóti nyelvének tömörsége nem hasonlítható Celanéhoz. Munkásságuk nem ugyanahhoz a történeti paradigmához tartozik. A magyar költő pályafutása az avant-garde és az újklasszicizmus küzdelmével egyidőben bontakozott ki, későbbi pályatársa viszont már abban a korszakban fejtette ki tevékenységét, amikor a neoavant-garde és a posztmodernizmus számított meghatározó erejű irányzatnak. Ez a különbség mindazonáltal nem feledtetheti, hogy az egyik esetben mintegy tucatnyi kiemelkedően szép vers szerzőjéről, a másikban olyan alkotóról van szó, kinek nyelvi eredetisége fordulatot hozott a huszadik századi lírában. Nem kevésbé fontos eltérés, hogy Radnóti előszeretettel nyúlt vissza a klasszikus verselés hagyományához, Celan ezzel szemben az olyan zsidó költészet örökségétől merített ösztönzést, amelynek a panasz, a siralom a meghatározó hangneme. E kettősségnek nyelvszemléleti vonatkozása is van. Míg Radnóti a nyelv fölmagasztosítására törekedett, amikor olyan régi műfajokat elevenített föl, mint az ekloga, episztola vagy a himnusz, Celan a nyelvnek és a szerkesztés szentesített módjainak szétrombolását, megszüntetését tűzte ki célul. Egyikük meg akarta tisztítani a beszédet olyan sallangoktól, amelyeknek elterjedéséért némely elődeit tette felelőssé, a másikuk a bevett használatot olyan fátyolnak tekintette, amelyet szét kell tépni, hogy lelepleződjék mögötte a semmi. Az előbbi fölfogás szerint a kifejezés a múlt újraalkotását jelenti, az utóbbi az örökölt retorika kiiktatásával azonosította a teremtést.

E két lehetőség másokat is foglalkoztatott a huszadik század közepső harmadában. 1937-ben Samuel Beckett az „eine Apotheose des Wortes” kifejezéssel illette az elsőt, a másodikat pedig így jellemezte: „Nyelvtan és stílus. Éppolyan érvénytelenné (hinfällig) váltak számomra, mint egy biedermeier fürdőruha vagy egy úriember rendíthetlensége. Afféle álarccá (Eine Larve). Remélhetőleg eljön az idő – hála Istennek, némely körökben már be is következett –, midőn a nyelvet azáltal használják a legjobban, hogy a legderekasabban élnek vissza vele. Mivel egy csapásra nem tudjuk kikapcsolni a nyelvet, legalább semmit ne mulasszunk el, hogy minél rosszabb hírbe keverjük. Addig fúrjunk lyukakat belé, míg a mögötte lappangó valami vagy semmi (sei etwas oder nichts) át nem kezd szüremkedni. Nem tudok ennél magasabb célt elképzelni a mai író számára.”⁹

Ez a leírás megelőzte azt a paradigmát, amely fejlődéstörténeti értelemben későbbi a Radnótiéhoz képest. A holocaust is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az írók egy része arra a következtetésre jutott: az addig használt nyelv érvényét veszítette.

⁹ Samuel BECKETT: *Disjecta. Miscellaneous Writings and a Dramatic Fragment*. Grove, New York, 1984. 52.

Az ekkor keletkezett legjobb művek egy része a „furor poeticus”-t a nyelvi rendezetlenséggel kapcsolta össze, sőt egyenesen a csönd, az elhallgatás poétikáját teremtette meg. Az *Atemwende* (1967) következő címtelen darabja jól szemlélteti, mennyire szorosan összefügghet az utalás a holocaustra a kimondatlannal:

„STEHEN, im Schatten
des Wundenmals in der Luft.

Für-niemand-und-nichts-Stehn.
Unerkannt,
für dich
allein.

Mit allem, was darin Raum hat,
auch ohne
Sprache.”

Radnóti alighanem az egyetlen jelentős költője a holocaustnak, aki viszonylag távol tartotta magát a zsidó kultúra hagyományaitól. Yitzak Katznelson hexameterben írta *A lemészárolt zsidó nép énekét*, de a jiddis nyelvet használta e hosszú költeményben. Radnóti munkásságában szinte sehol nem lehet érezni azt az elégedetlenséget a nem zsidó kultúrával szemben, mely a holocaust irodalmára gyakran jellemző. Nem idegenedett el azoktól a latin auctoroktól, akiknek szövegeit a gimnáziumban tanulta, sőt azután is hozzájuk fordult ösztönzésért, hogy a tragédia árnyékában megszabadította nyelvét attól a divatos eklekticizmustól, amely nemzedékének több tagját mindvégig jellemezte.

A Harmadik Birodalom okozta fenyegetettség legalábbis kétféle hatást váltott ki a magyarországi kultúrában. Némely írók és művészek azért elevenítettek föl régen szentesített formákat, hogy szélesebb közönségre találjanak, mások azért fordultak vissza a régi hagyományokhoz, mert az emberi személyiség védelmi eszközeit próbálták megtalálni bennük. Mindkét tájékozódási irány erősítette az újklasszicizmus elterjedését, melynek fő képviselőiként Radnóti mellett Nadányi Zoltánt, Dsida Jenőt, Weöres Sándort és Jékely Zoltánt szokás számon tartani. ¹⁰ Anépiúrkisa múlthoz vonzódtak, ám ők főleg Petőfi rövid dalait és életképszerű verseit tekintették példamutatónak, szemben Radnóttal, aki a latin idillek romantikus átértelmezéseit tanulmányozta és alighanem még a biedermeier művészetben is kereste a különböző történeti örökségekből válogató eszmény igazolását, abban a kultúrában, melyről a szegedi Ferenc József Egyetemen Zolnai Béla előadásait hallgatta.

A költő korai verseit általában nem szokás igazán jelentősnek tartani. Az idősebb nemzedéknek egyik érzékeny értekezője a következőképpen írta le saját vélemény-

¹⁰ NÉMETH G. Béla: *A halálhívás és az életremény vitája*. In: *Századelőről – századutóról*. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Magvető, Bp., 1985. 383.

nyét: „Radnóti első versfüzeteit éppenséggel nem szerettem, s legszűkebb baráti körén kívül, azt hiszen, kevesen is becsülték. Keressétséget, eredetieskedést és modorosságot láttam benne. [...] Idegesített erőltetett népieskedése, mely a szabad versben fokozottan rikítóan hatott. Idegesített a folytonos idill póza, a csók folytonos harsány csattogtatása s még jobban a szerepjátszásé: az, hogy pásztor, illetve paraszt jelmezét öltötte magára. Ki hitte volna, hogy erről a fokról el lehet jutni a nagy költészetig?”¹¹

Maga Radnóti is tudatában volt saját költészetének a hiányosságaival. Még 1939-ben is a következő szavakat adta elképzelt hasonmásának, Jean Citadin-nek a szájába: „Nem, még nem vagyok költő [...]. Még nagyon foglalkoztat a nyelv, akadályokat gördít elé, rosszindulatú és makacs. Még érezni a versen, hogy írták. Még sok benne a mutatvány, a bűvészet. Mondom, nem szeretem a bűvészkedést. Úgy fejezze ki az érzelmeket a vers, mint egy fütty, egy jajszó, vagy egy csuklás borozás után! Ne érződjék, hogy anyagból épül! Érzed a követ a strasbourggi katedrálison?”¹²

2. Az eklektikától az önállóságig

Valamely költő életművét nemcsak időben előre, de visszafelé haladva is lehet olvasni. Ha ezt tesszük, kissé módosítani kell némely irodalomtörténészeknek az ítéletét. Radnóti első kötete, a *Pogány köszöntő* (1930) nem mondható jelentéktelennek, akár a szürrealisztikus képekre, akár a bibliai jövendőmondás fölidezésére, akár a közösségi hangnemre összpontosítjuk a figyelmünket. Való igaz, hogy a pásztoroköltészet modalitása – mely a Radnóti által is fordított Francis Jammes neoprimitív hangvételének utánzásával jár együtt – olykor ellentmondásba kerül Káin történetének önéletrajzi vonatkozású megidézésével, a gyűjtemény egésze mégis figyelemreméltó, amennyiben a változatosság hatását kelti. Az eklektikából származó fogyatékoságok inkább nyilvánvalóak a következő kötetekben. Az antik elégia s a bibliai utalások lényegi továbblépés nélkül ismétlődnek az *Újmódi pásztorok énekében* (1931). Legföljebb helyenként érezhető holmi társadalombírálat, némileg előre vetítvén a munkásosztály sorsára vonatkozó eszmeiségnek az árnyát, mely azután a *Lábadozó szél* (1933) verseit oly célzatossá teszi. E harmadik, a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának kiadásában megjelent kötet alighanem a költő pályafutásának mélypontját jelenti, nem szólva a belőle kihagyott politikai versekről, amelyeket Gömöri György „zavarbaejtően szegényesnek” nevezett.¹³ Bármi legyen is Brecht balladáinak vagy krónikaszerű verseinek értéke, Radnótira tett hatásuk művészileg nem mondható üdvösnek. Az újságcikkből vett betéteket szere-

¹¹ KOMLÓS Aladár: *Radnóti olvasása közben*. In: *Kritikus számadás*. Szépirodalmi, Bp., 1977. 161.

¹² *Ikrek hava*. In: *Radnóti Miklós művei*. Szépirodalmi, Bp., 1982. 520.

¹³ GEORGE GÖMÖRI: *Miklós Radnóti*. The Complete Poetry. World Literature Today 55. no. 4. (Autumn 1981) 706.

peltető *Férfinapló* (1931. április 19. és 1932. október 6. között) vagy az *Ének a négerről, aki a városba ment* (1932. március 20.–április 3.) inkább csak történeti értékű szöveg. Egyáltalán nem megmagyarázhatatlan, hogy Babits Mihály a *Lábadózó szél* példáját is fölhasználta abban a meglehetősen éles hangú cikkében, amely az „új népiesség” létjogosultságát vitatta.¹⁴

Radnóti érdeklődését a szóbeli kultúra iránt Ortutay Gyula keltette föl, aki tagja volt a hivatalosan nem létező magyar kommunista pártnak. A baloldali eszmék hirdetői olykor arra is ösztönözték híveiket, hogy Európán túli kultúrákhoz forduljanak ösztönzésért. Sem Ortutaynak, sem Radnótinak nem voltak közvetlen ismeretei fekete Afrika népköltészetéről. Radnóti Blaise Cendrars és Yvan Goll gyűjteményeit olvasta, amelyek az úgynevezett „primitív” művészet avant-garde kultuszának a szellemét képviselték. E két költő munkásságára Kassák Lajos hívta föl Radnóti figyelmét. Az afrikai szövegek francia fordítását Radnóti szabadon alakította tovább. *Újhold* (1935) című negyedik kötetének ezek a többszörös átköltéssel készített szövegek adtak némi eredetiséget.

A harmincas években a magyarországi zsidóság nem vagyonos rétegében, a közép- vagy kispolgárság némely tagjaiban, sőt egy-egy nagypolgári származású értelmiségben is újra éledt a vonzódás a kommunizmus iránt, mely szabadulást ígért nemzetektől és vallásoktól, miközben olyanok számára kínált alkalmat a politikai cselekvésre, akiket kizártak a közéletből. Radnóti csak rövid ideig rokonszenvezhetett ezzel a törekvéssel, hiszen kései költészete már inkább értékőrző hazafisággal hozható összefüggésbe. Ismeretes, hogy 1934-ben törvényes engedélyt kért arra, hogy a Glatter nevet Radnótira magyarosítsa, 1943. május 2-án pedig feleségével római katolikus hitre tért át. A keresztséget a Budapesti Szent István Bazilikában korábbi oktatójának, Sík Sándornak a kezéből vette föl, aki maga is zsidó származású volt. Mindkét lépésnek mélyebb jelentőség tulajdonítható. Fölkért kereszttapjához, Zolnai Bélához 1943. április 23-án kelt levelében a következőképpen világította meg indítékát: „Mintegy tizenöt esztendeje határoztam el magamban, hogy harmincnyedik évem betöltése előtt megkeresztelkedem. Krisztus harminchárom esztendő múlt és még nem volt harmincnyég, mikor megfeszítették – ezért gondoltam így.”¹⁵ Radnóti a magyar közösséghez kívánt tartozni. *Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához* címmel 1938-ban írott versét leszámítva nem sok nyomát látom annak, hogy a látomásos zsidó költészet lényeges hatást tett volna írásmódjára. Talán ezért nem vett föl Jerome Rothenberg egyetlen szöveget sem tőle mintegy hatszáz lapos zsidó költészeti gyűjteményébe, mely avant-garde szerzők – Gertrude Stein, Max Jacob, Yvan Goll, Tristan Tzara és Edmond Jabès – műveit is tartalmazza.¹⁶

Radnótihoz nem állt közel a judaizmus hagyománya. A klasszikus ókor, valamint a kereszténység örökségéhez fordult ösztönzésért. Az anyanyelv iránt érzett erős

¹⁴ BABITS Mihály: *Népiesség*. In: *Esszék, tanulmányok. II.* Szépirodalmi, Bp., 1978. 382–384.

¹⁵ *Napló*. Magvető, Bp., 1989. 381.

¹⁶ Jerome ROTHENBERG (szerk.): *A Big Jewish Book*. Poems and Other Visions of the Jews from Tribal Times to Present. Anchor Press/Doubleday, Garden City, NY, 1978.

vonzódásának ékes példája az *Írás közben* (1937. március 17.), afféle hódolat Kazinczy Ferencnek, a korai tizenkilencedik században kibontakozott nyelvújítás és irodalmi élet szervezőjének, valamint számos értekező műve és naplójának olyan bejegyzései, melyekben átveszi Kosztolányi magyarításait, így például következetesen ragaszkodik a nagy előd által népszerűsített „társaskocsi” szóhoz,¹⁷ a jelentő hangalak fontosságát hangsúlyozza,¹⁸ Gyöngyösi István, Arany János és Tompa Mihály szójátékait,¹⁹ az élő nyelv leleményes újításait dicséri,²⁰ megszólja Mécs Lászlót, amiért nem tartja tiszteletben az ikes ragozást,²¹ vagy arról számol be, hogy rabtársait hiába próbálja leszoktatni arról, hogy az „-e” szócskát közvetlenül a „nem” után használják.²² A magyar múlt föltétlen tisztelete készteti arra, hogy üdvözölje Erdély északi részének visszakerülését²³ vagy elítélje Móriczot, amiért átdolgozta Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényét.²⁴ Észak-Erdélyre vonatkozó kijelentésének az ad különös nyomatékot, hogy az első világháború után Romániához került területet végső soron a Harmadik Birodalom segítsége juttatta vissza Magyarországnak, Móricz Zsigmonddal szemben megfogalmazott ellenvéleménye pedig elárulja, hogy Radnóti a negyvenes évek elején már a korábban teremtett értékek megőrzését tekintette elsődleges feladatnak és egyértelműen helytelenítette, ha a múltat a jelen szükségleteinek és igényeinek megfelelően próbálták átértelmezni. Míg expresszionista kortársa, Gottfried Benn, határozottan elválasztotta egymástól a kultúrát a művészettől, az újklasszicista Radnóti az előbbit az utóbbinak szükségszerű és nélkülözhetetlen előfeltételeként fogta föl. Az 1944. augusztus 8-án, a heidenai táborban írt *Gyökér* című költemény egyenesen azt sugallja, hogy a szellemi értelemben vett talajtalanság kizárja az alkotást. Ez a föltevés némi rokonságot mutat Simone Weil 1943-ban befejezett *L'Enracinement* (Begyökerezettség) című könyvének alap gondolatával. A szellem munkását hidegen hagyják a külvilág változásai. Számára a kultúra a gyökérhez hasonlítható, amely alulról táplálja a növényt. Ennek a sorsnak a vállalása következtében jelenik meg a tragikum Radnóti kései költészetében, mely egészen új minőség a korai versek könnyed hangvételéhez képest.

„Wozu Dichter in dürftiger Zeit?” A kérdés Hölderlin *Brot und Wein* című versének hetedik szakaszában Radnótit és Celant egyaránt a költészet szerepkörének fölülvizsgálatára ösztönözte. Egyikük fordította, másikuk gyakran idézte a tizennyolcadik–tizenkilencedik század fordulójának nagy költőjét. Míg a *Wie wenn am Feiertage...* szerzője a nyugati kultúra legmagasabb hagyományos értékeit tette kérdésessé a klasszikus és keresztény világ viszonyának többértelműségét hangsú-

¹⁷ *Napló.* 34., 116., 117., 121., 157., 165., 167., 168.

¹⁸ *Napló.* 21., 117.

¹⁹ *Napló.* 17., 115., 175.

²⁰ *Napló.* 19.

²¹ *Napló.* 146–147.

²² *Napló.* 120.

²³ *Napló.* 95.

²⁴ *Napló.* 129.

lyozván, Celan tagadólagosabb következtetésre jutott. A *Zürich, zum Storchen* című, Nelly Sachsszal folytatott elképzelt párbeszéd kegyetlen támadás Isten ellen:

„Vom Zuviel war die Rede, vom
Zuwenig. Von Du
und Aber-Du, von
der Trübung durch Helles, von
Jüdischem, von
Deinem Gott.
[...]
Von Deinem Gott war die Rede, ich sprach
gegen ihn, [...]
Wir
wissen ja nicht, weißt du,
wir
wissen ja nicht,
was
gilt.”

A Teremtővel szemben megnyilvánuló indulatot azután a *Psalm* című versben egyenesen a Genézis kifordítása váltja föl: az Isten megnevezhetlenné és azonosíthatatlanná válik:

„Niemand knetet uns wieder aus Erde und Lehm,
niemand bespricht unsern Staub.
Niemand.”

A semmivé váltaknak senkihez intézett szavai nagyon távol állnak a Krisztus iránt érzett növekvő vonzódástól, mely Radnóti későbbi műveire – például a *Lapszéli jegyzet Lukácshoz* című, 1937. október 20-án írt versre – jellemző. A túlélő haragjával szemben az áldozat mintegy megkönnyebbülést talált a vallásban. Arra a következtetésre jutott, hogy Isten távlatából mélyebb értelme lehet annak, ami emberi nézőpontból képtelenségnek látszik. Ez az ellentmondás biztosít különös helyet Radnóti költészetének a holocaust irodalmában és egyúttal érthetővé teszi azt a döntő hatást, melyet a következő nemzedék legnagyobb magyar költőjének, Pilinszkynek írásmódjára tett. Némi túlzással azt is lehetne mondani, Radnóti magatartásának igazolását abban is kereshetjük, hogy a katolikus Pilinszky utólag azonosította magát a zsidóüldözés áldozataival.

A fölismerés, hogy a hegyi beszéd megállapításai csak a nem keresztény számára ellentmondásosak, körülbelül abban az időben fogalmazódott meg Radnótinál, amikor a nyelvi tömörség megjelent költészetében. Az írásmódnak a megváltozását először a *Járkálj csak, halálraitélt* (1936) verseiben lehet érzékelni. Nagyon is érthető, hogy a korai versek szigorú bírálója, Babits ezt az ötödik kötetet Baumgar-

ten-díjjal jutalmazta. Egyfelől mind nyilvánvalóbbá vált a költői hagyományok megtartására tett törekvés, másrészt eredetibbé vált a metaforikus nyelv. Az 1936. január 27-én írt *Dicséret* már címével is a református énekeskönyveknek a zsoltárokat kiegészítő részére utal, a két négysoros szakaszból álló vers zárlata viszont meglehetősen eltér a protestáns énekek régies hangvételétől:

„Ha meghalsz, meghalok; porainkból
egyszerre sodor majd forgó tornyot a szél.”

Jellemző, hogy e vers idegen fordítása általában kevésbé sikerült. Példaként Emery George átköltését idézném:

„When you die, I'll die; out of our dust the wind
will twirl a single spinning tower.”

A kétértelműségek elvesznek az angol változatban: a fordító kénytelen egy jelentést választani, amikor az eredeti szöveg többre ad lehetőséget. Ha az angolt visszafordítjuk magyarra, közhelyes állítást kapunk – „Ha meghalsz, akkor én is meg fogok halni” –, és időbeliségnek és modalitásnak az a kettőssége is elsikkad, amely az „egyszerre” szóban rejlik.

Az a gazdaságosság, mely Radnóti kései verseinek a sajátja, különösen akkor tűnik ki, ha a fordításokkal szembesítjük a magyar szövegeket. A *Meredek út* (1938) a szövegközöttséggel és a képalkotással kísérletezés fölerősödését mutatja. Jól szemléltethető ez az *Első ecloga* (1938) legfontosabb soraiban:

„Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
ott az a tölgy él; tudja kivágják, s rajta fehérlik
bár a keresz, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap
már a favágó, – várja, de addig is új levelet hajt.”

A „kerge” és a „fehérlik” megfelelőjét egyetlen fordításban sem találtam meg. A jelző arra emlékeztet, hogy a szavak értéke Radnótinál gyakran a magyar nyelv összefüggésrendszerének a függvénye – a „kerge” még a mai beszédben is a „birka” szóval kapcsolódik össze, a nyelvi emlékezet pedig a forgó mozgás képzetét idézi föl. Radnóti költészetének sajátos jellegét az adja, hogy miközben sorsa egyre inkább a zsidósághoz kapcsolta, költőként mind jobban azonosította magát a nyelvi és kulturális közösségként felfogott magyarsággal. Utolsó kötetére az otthonkeresés nyelve nyomja rá a bélyegét.

Az írásmód döntő átalakulása mindazonáltal nem jelenti, hogy nincs lényegi folytonosság a költő életművében. Az *Újhold* első verse hasonlattal kezdődik, a második és a harmadik ugyanígy ér véget, a *Tajtékos ég* 1941. november 16-án keletkezett darabjának pedig ez a címe: *Hasonlatok*. Egy 1951-ben tartott előadásában Gottfried Benn azt állította, hogy a „mint” szó használata összeegyeztethetetlen

a modern költészettel, mert az elbeszélésnek, a tárcaszerűségnek a beszüremkedését, a beszéd teremtő átalakításának visszamaradt gyengeségét jelenti, „immer ein Einbruch des Erzählerischen, Feuilletonischen in die Lyrik ist, ein Nachlassen der sprachlichen Spannung, eine Schwäche der schöpferischen Transformation”.²⁵ Anélkül, hogy általános érvényűnek kívánnám föltüntetni ezt a nagy hatású észrevételt, megkockáztatnám a föltevést, hogy olyan nyelveszménynek a kifejezése, amelyet összefüggésbe lehet hozni a világértelmezés változásával. Az olyan kételemű, tehát megmagyarázott metaforák, mint a hasonlat vagy az appozíció, a vallásos nyelvhez szorosan kötődő költői beszédmód elemeinek is tekinthetők. Ha valóban létezik ilyen kapcsolat, igazat adhatunk azoknak, akik a vallástalanságot a modern költészet egyik megkülönböztető jegyének tekintik. „Könnyű az istenek között költőnek lenni” – mondja Yves Bonnefoy. „Csakhogy mi (Mais nous autre) az istenek után jövünk. Nincs módunk az éghez folyamodni, hogy biztosítsa a költői átlényegülést, és föl kell tennünk a kérdést, mi is adhat ennek komolyságot (il faut bien que nous demandions quel en est le sérieux de celle-ci).”²⁶

Ha elfogadjuk ezt az érvelést, Radnóti a két háború között döntő hatású és a történeti értelemben vett modernséghez képest ellenhatást hozó újklasszicizmus költőjeként jellemezhető, kinek munkásságát a szövegek közöttiség különböző módjainak földériteése irányította. Emery George nagy terjedelmű könyvének egyik érdeme éppen az, hogy fölhívja a figyelmet a költő úgynevezett fordításainak és eredeti verseinek szoros összefüggésére. Radnóti nyelvek közötti tevékenységként értelmezte saját tevékenységét. Legjobb műveinek egy része „Nachdichtungen”, ami egyáltalán nem kivételes a huszadik században – talán elég Ezra Pound, Yves Bonnefoy vagy Weöres Sándor munkásságára utalni. Szabolcsi Miklós Petőfi, Verhaeren, Ady, Kosztolányi és József Attila, illetve Tibullus, Vergilius, Hölderlin, Babits és Kosztolányi költeményeinek „nyomát” vélte megtalálni a *Nyugtalan őszi* (1941. október 10.), illetve az *Októbervégi hexameterek* (1942. szeptember 28. és november 14. között) szövegében.²⁷ Melczer Tibor Petőfi *Föltámadott a tenger* és Arany János *Juliskához* című költeményének szófordulatait mutatta ki az 1943. március 15-én keletkezett *Negyedik ecloga* négy soros zárlatában.²⁸ A Babits halálakor írt *Csak csont és bőr és fájdalom* (1941. augusztus–szeptember) a *Halotti beszéd* kezdetét idézi, majd magának Babitsnak *Balázsolás* című versére utal, az *A la recherche...* (1944. augusztus 17.) a Proust fő művét utánzó címet a *Zalán futása* hangvételével párosítja, s a honfoglaló magyarság romantikus ünneplésére emlékeztetés és a szerbiai munkatábor körülményeire utalás, az idézett és az idéző szöveg feszültsége rendkívüli erővel juttatja kifejezésre a beszélő ragaszkodását a szülőhazájához.

²⁵ Gottfried BENN: *Probleme der Lyrik*. In: *Gesammelte Werke*. IV. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1975. 1068.

²⁶ Yves BONNEFOY: *L'acte et le lieu de la poésie*. (1959) In: *L'improbable suivi de Un rêve fait à Mantoue*. Mercure de France, Paris, 1980. 107.

²⁷ SZABOLCSI Miklós: *Radnóti Miklós halálos tájai*. In: B. CSÁKY Edit (szerk.): *Radnóti tanulmányok*. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bp., 1985. 105–107.

²⁸ MELCZER Tibor: *A költő naplói*. In: *Napló*. 384.

A műfaji és verselési minták követése nagyon gyakori Radnóti utolsó kötetében: a közismert példák közé tartozik a *Nyugtalan órán* (1939. január 1.) című, Berzsenyi alkaioszi szakaszait utánzó óda, a szapphói szakaszokban írt *Mint a halál* (1940. február 27.), a nibelungi sort az alexandrinnal párosító *Második ecloga* (1941. április 27.) vagy az *Erőltetett menet* (1944. szeptember 15.), mely Walter von der Vogelweide *Oweh, war sint verschwunden* című elégiája nyomán készült.

Az ecloga eredeti jelentésének mélyebb értelme volt Radnóti számára; inkább korábbi szövegekből készített „válogatás”-ra, mintsem új szövegek előállítására törekedett. Ez a felfogás megfelelt Babits szemléletének, hiszen a *Jónás könyve* az átírásnak rendeli alá a teremtést. Radnóti eklogái közelebb állnak Babits költészet-szemléletéhez, mint József Attilához. Természetesen nem okvetlenül ezeket a belső párbeszédhez hasonló elmélkedő verseket kell az életmű csúcseinak tekinteni. Az utolsó kötetben olyan rövid versek is találhatóak, amelyek a német romantika s az expresszionizmus kezdeményezéseihez kapcsolódnak. A *Mécsvirág kinyílik* (1943. augusztus 26.), a jellemző módon Clemens von Brentano emlékének ajánlott *Álomi táj* (1943. október 27. és 1944. május 16. között), a *Majális* (1944. május 10.) vagy a már említett *Gyökér* (1944. augusztus 9.) sorolható ebbe a csoportba. Elődeik a kései Kosztolányinál és József Attilánál találhatóak meg, Pilinszky ezekből a rövid költeményekből tanulhatta meg, hogyan lehet a fogalmi jelentést maradéktalanul elrejtteni természeti jelenségek leírása mögé.

3. Radnóti verseinek fordíthatósága

A magyar nyelvű irodalomban alig lehet olyan szerzőt találni, akinek erős esélye lehet arra, hogy bekerüljön a nemzetközi köztudatba. Radnóti e kevesek közé tartozik. Az átköltéseken múlik, részévé válik-e néhány költeménye a nemzetközi kánonnak. „Fordítható-e Radnóti Miklós, vagy sem? Sajnos, az egyetlen, aki szerintem valóban fordíthatta volna, az öngyilkos Sylvia Plath, esztendőik óta halott.”²⁹ Miért gondolta Pilinszky, hogy az *Ariel* szerzője lehetett volna a *Tajtékos ég* eszményi fordítója? Mint ismeretes, Pilinszkyt Sylvia Plath férje, Ted Hughes szólaltatta meg angolul, tehát nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy az idézett kijelentést olyan beszélgetés előzte meg, amelyet Pilinszky az angol költővel folytatott Radnóti fordíthatóságáról. Pilinszky mellett az amerikai születésű költőnő volt a legjelentősebb nem zsidó származású művész, aki utólag azonosította magát a holocaust áldozataival. Legalább két versre lehet hivatkozni az említett gyűjteményből. A következő sorok az öngyilkosságról írt *Lady Lazarus* című költeményből valók:

„Két lábon járó csoda: a hőröm
Fénylő náci-lámpaernyő,

²⁹ PILINSZKY JÁNOS: *Radnóti Miklós*. In: *Tanulmányok, esszék, cikkek*. II. 266.

Jobb lábfejem

Levélnehezék,
Arcom vonástalan, finom
Zsidóvászon.”
(Tandori Dezső fordítása)

A *Daddy* című másik költemény halott apához szól, aki német volt. Ez ad külön hangsúlyt a beszélő fölötti énjének:

„Mozdony-löket,
Mint egy zsidót, zötyöget.
Jön Dachau, Auschwitz, Belsen.
Már zsidósan beszélek.
Akár zsidó lehetek.”

Mennyiben sikerült a fordítóknak átmenteni azt, amiről Pilinszky úgy vélte, csak Sylvia Plath lett volna képes újratertetni a szó mélyebb értelmében? Clive Wilmer angol költő a vele folytatott beszélgetéseim során többször is visszatért annak hangsúlyozására, hogy számára a klasszikus időmérték okozta a legnagyobb nehézséget, mivel nem ismer más olyan jelentős huszadik századi költőt, aki görög-latin versformákat használt volna. Emery George, aki a teljes költői életművet lefordította és végigelemezte, nagyon sok figyelmet szentelt a szövegközöttiség megnyilvánulásainak, mindazonáltal elismerte vállalkozásának korlátait, például nem hallgatta el, hogy „az 'A la recherche...' többszótagos belső rímei szinte lefordíthatatlanok.”³⁰ Az igazat megvallva, az utolsó kötet értékei jelentékeny mértékben elvesztek az eddigi fordításokban. Már magával a címmel kezdődtek a nehézségek. A „Clouded Sky” és „Sky with Clouds” betű szerinti, míg a „Tajtékos ég” metaforikus. Csak Zsuzsanna Ozsváth és Frederick Turner változata, a „Foamy Sky” áll közelebb az eredetihez. Stephen Polgar és Emery George fordításában nem érzékelhető a másodlagos jelentés, az a fenyegetés, amely nyilvánvaló az 1940. június 8-án írt címadó vers utolsó szakaszában:

„A holdra tajték zúdúl, az égen
sötétzöld sávot von a méreg.”

Az átköltések zömében „felhőről” esik szó és sokkal kevésbé érezhető az utalás az erőszakra. Akár úgy is fogalmazhatok, miközben egyre szaporodnak a minden tiszteletet megérdemlő törekvések arra, hogy nemzetközi érdeklődést keltsenek Radnóti költészete iránt, kései verseiből éppen azok az összetevők sikkadnak el,

³⁰ Emery GEORGE: *The Poetry of Miklós Radnóti*. 487.

amelyek a szenvedés átlényegítéseként értelmezhetők. Egyetlen példaként a *Nem tudhatom...* végét idézném, ahol a négyszeres betűrím, a vele kiemelt félig halott metafora (fojtott szavunkra) és a végszó régiessége (felleg) ad különös élt a zárlatnak:

„Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke uja,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek.

Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.”

Nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy Radnóti versei közül a legkésőbbiek a legnehezebben fordíthatók. Ez gátolja, hogy költészeté bekerüljön a holocaust nemzetközi irodalmába. Az *Erőltetett menet* esetében például a fordításokban szinte semmi nem vehető észre abból, amire Németh G. Béla a költemény művészi értékét visszavezette 1982-ben kiadott elemzésében.³¹ A belső vita már a kezdő szavaknál erősen a magyar nyelvhez kötött. Az első sor csonka mondat:

„Bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked.”

Az angol nyelvű összes versekben ez olvasható:

„The man who, having collapsed, rises, takes steps, is insane;”

Ennél Markus Bieler német változata is megfelelőbb:

„Narr, der, zu Boden sinkends, aufsteht sich neu entlangbringt.”³²

A kulcsszó a „bolond”. A magyarban a jelző létige nélkül is állhat állítmányként, az angolban nincs mód az ilyen „kihagyásra”. Ezért nem jöhet létre angol fordításban a feszültség az első tíz sor töredezettsége és a második tíz kidolgozottsága között, pedig ebben rejlik a vers fölépítésének eredetisége. A szembeállítás egyik oldalán olyan tragikus létforma szürrealisztikus látomása áll, melyhez képest a halál csakis fölszabadulás, megváltás lehet, a másik oldalon a visszatérés az ősi egységhez a természettel, amelyet archetípusokkal stilizál a költemény. Az a tény, hogy az első és az utolsó szó, a „Bolond” és a „fölkelek” ellentétét csak a német fordítónak

³¹ NÉMETH G. Béla: *A halálhívás és az életremény vitája.*

³² *Gewaltmarsch.* Ausgewählte Gedichte. Corvina, Bp., 1979.

sikerült megtartani, fölveti a kérdést, vajon nem könnyebb-e németre, mint angolra fordítani Radnótit. Az első rész nyitó és zárósorában található régies igei és jelzői szóalakoknak („fölkél”, „honni”) egyetlen átköltésben sincs nyoma, pedig ezek a már-már együgyű ismétlődéssel párosulva emelik ki a verselés szándékolt ódonságát, mely feszültségbe kerül a metaforák újszerűségével:

„[...] ott az otthonok
 fölött régóta már csak a perzselt szél forog,
 hanyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa,
 és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.”

A fordítók általában a képek átmentésére törekedtek, így elsikkadt a régiesség és kezdeményezés ellentéte, mely pedig Radnóti nyelvének leglényegesebb jellemző vonása.

A tekintélyes külföldi szakirodalom arra ösztönözheti a magyar irodalmárokat, hogy vizsgálják felül Radnóti műveinek eddigi értékelését. Tevékenységének súlyát végső soron mégis a magyar olvasóknak kell mérlegelniük, mert művészi fejlődése elválaszthatatlan az anyanyelvi kultúra iránt megnyilvánuló vonzódásának növekedésétől. A *Tajtékos ég* verseiben nagyon fontos szerepet játszanak a szövegek közötti összefüggések; a magyar irodalmi örökség tekintélyes részének hatása érezhető a nyelvükön. E lírának értése jelentős mértékben azon múlik, fülünkben vannak-e korábban írt versek. Azért nem szolgáltathatnak a fordítások igazságot a szövegek közöttiségnek, mert a költeményekben fölidézett korábbi szövegek a magyar nyelvű közösség emlékezetéhez tartoznak.

Radnóti költészete tehát egyrészt a magyar kultúrának, másfelől a holocaust irodalmának is része. Nehezebb válaszolni arra a kérdésre, milyen értelemben kapcsolódik a zsidó irodalomhoz. Amikor Komlós Aladár kéziratért folyamodott hozzá az *Ararát* című „magyar zsidó évkönyv” számára, a még nem keresztény vallású Radnóti a következő indokkal utasította el kérését 1942. május 7-én kelt levelében: „nem érzem *zsidónak* magam, a vallásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlom, a vérrögöt, a talajgyökért, az idegekben remegő ősi bánatot baromságnak tartom és nem 'szellemiségem' és 'lelkiségem' és 'költőiségem' meghatározójának. Még szociálisan is csupán botcsinálta közösségnek ismerem a zsidóságot. Ilyenek a tapasztalataim. Lehet, hogy nincs így, én így érzem, és nem tudnék hazugságban élni. A zsidóságom 'életproblémám', mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ. Kényszerből probléma. Különben magyar költő vagyok [...]. Így érzem ezt ma is, 1942-ben is, három hónapi munkaszolgálat és tizennégy napi büntetőtábor után is – (ne nevsz ki, tudom, hogy megjárta a háborút, de az más volt, nem volt megalázó), kizorítva az irodalomból, ahol sarkamig nem érő költőcskéké futkosnak, használhatatlan és használatlan tanári oklevéllel a zsebemben, az elkövetkező napok, hónapok, évek tudatában is. S ha megölnék? Ezen ez sem változtat. [...] hogyha valláshoz egyáltalán közöm van, akkor a katolicizmushoz van közöm. [...] Nem hiszek hát a 'zsidó író'-ban, de a 'zsidó irodalom'-ban sem. [...]

S az olyan író, aki azelőtt nem vett részt zsidó alkalmi megmozdulásokban – de most, a zsidótörvények óta felfedezte magában a zsidót –, kicsit olybá tűnik nekem, mint a nevét visszanevetesítő sváb származék, kicsit disszimiláns nekem. Ezért nem adtam írást felekezeti kiadványnak.”³³

Azon lehet vitatkozni, mennyire mélyen hatotta át a kereszténység Radnóti életművét. Nem tartom kizártnak, hogy a jövőben több olyan tényezőre fény derül, mely költészetét a zsidóság kultúrájához közelíti. Lényegében mégsem gondolom módosíthatónak azt a vélekedést, hogy versbeszédét sokkal nagyobb távolság választja el a zsidó költészet hagyományától, mint például Füst Milánét. Radnóti sem héberül, sem jiddisül nem tudott. Az avant-garde kitörést, pontosabban fölülemelkedést jelenthetett volna számára a nemzeti közösségekhez képest. Nehéz volna eldönteni, mennyiben alkata s milyen mértékig a történeti összefüggésrendszer és egyéni elhatározása okolható azért, hogy végül is nem ezt az utat járta. A munkatáborba a *Bibliának* Károli nevéhez fűződő magyar szövegét és Arany János műveit vitte magával,³⁴ s így érvelt: „Mi az a rokon. Ki az? Akit *én* nevezek annak.”³⁵ Az anyanyelvi közösséghez ragaszkodott, s ezért művei a magyar költészethez tartoznak, abban az értelemben, ahogy Mendelssohn vagy Mahler alkotásai a német zenei hagyománynak a részei. Másfelől viszont legjelentősebb versei és naplója a holocaust irodalmához is kapcsolódnak, s ezért érvényük meghaladja a magyar irodalom kereteit. E kettősségben rejlik életművének sajátossága.

³³ *Napló*, 210–212.; *Radnóti Miklós kiadatlan levele a zsidóságról*. Beszélő, Összkiadás. II. 14–20. 1984–1987. 401–402.

³⁴ *Napló*, 99.

³⁵ *Napló*, 92.